

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

1

*Tautinės savimonės žadintojai:
nuo asmens iki partijos*

SIETYNAS

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

1

*Tautinės savimonės žadintojai:
nuo asmens iki partijos*

Vilnius

SIETYNAS

1990

MBBK 9(TL)
Li-191

Redakcinė kolegija:
Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas,
Rimantas Miknys, Egidijus Motieka, Antanas Tyla

Recenzavo:
Sigitas Jegelevičius

Li-191 **Lietuvių Atgimimo istorijos studijos: Str. rinkinys /Red-
kol.: E. Aleksandravičius ir kt.— V.: Sietynas, 1990—208.—
(Studijos: 1).**

**T.I: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos.— 208 p.—
Bibliogr. str. gale ir išnašose.**

Lietuvių Atgimimo istorijos studijų pirmajame tome pateikiama straipsnių, atspindinčių
tautinio lietuvių atgimimo judėjimą carinės valdžios metais.

L 0503020908

MBBK 9(TL)

TURINYS

Pratarmė.....	4
I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	5
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> . Kazimieras Kontrimas ir lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje	5
<i>Giedrius Subačius</i> . Simono Daukanto žodynai	20
<i>Zita Medišauskienė</i> . A.H.Kirkoro spaustuvė ir "Liaudies bibliotekėlės" leidimas	33
<i>Antanas Tyla</i> . Slaptas lietuvių mokymas 1862 - 1906 metais	47
<i>Žilvinas Norkūnas</i> . P.Vileišis — amžininkams irmums	67
<i>Rimantas Miknys</i> , <i>Egidijus Motieka</i> . Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės - politinės kūrimosi aplinkybės	80
<i>Vilius Užtupas</i> . Saliamono Banaičio spaustuvė	126
II. SVARSTOME PROBLEMA: Atgimimo koncepcija	132
<i>Antanas Kulakauskas</i> . Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą	132
<i>Antanas Tyla</i> . Kas atmirė Atgimimo metu?	143
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> . Prie lietuvių atgimimo ištakų	146
<i>Darius Kuolys</i> . Replika polemikoje dėl tautinio atgimimo sampratos	151
<i>Arvydas Šliogeris</i> . Kas yra atgimimas?	153
<i>Vytautas Radžvilas</i> . XIX a. lietuvių tautinio atgimimoklausimu	157
III. IŠ ARCHYVŲ	165
Penki P.Vileišio laišakai J.Šliūpai. Parengė <i>Ž.Norkūnas</i>	165
Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai. Parengė <i>R.Miknys</i> , <i>E.Motieka</i>	173

II. SVARSTOME PROBLEMA: ATGIMIMO KONCEPCIJA

APIE TAUTINIO ATGIMIMO SAVOKĄ, TAUTINIŲ SAJŪDŽIŲ EPOCHĄ IR LIETUVIŲ TAUTINĮ ATGIMIMĄ

Antanas Kulakauskas

1987 m. išleistoje kolektyvinėje monografijoje "Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas /ligi 1904 m./" Vytautas Merkys rašė: "Nacionalinio atgimimo, pabudimo terminas lietuvių, čekų, bulgarų, serbų istoriografijoje bei publicistikoje žinomas nuo XIX amžiaus. Jis aptinkamas ir tarybinėje istoriografijoje: šiuo terminu sąlygiškai vadinamas pavergtųjų nacijų formavimasis perėjimo iš feodalizmo į kapitalizmą laikotarpiu (pabraukta mano. - A.K.), kai siekiama įtvirtinti savo etnokultūrinį bendrumą ir įveikti nacionalinės raidos kliūtis" (p. 71.). Reikia pridurti, kad iki pastarojo meto sąvoka "nacionalinis (tautinis) atgimimas (pabudimas)" tarybinėje Lietuvos istorijos istoriografijoje vartota mažai. Pokario metais pas mus ji berods laikyta "buržuazine". Netgi po to, kai septintajame dešimtmetyje daugiausia Rimanto Vėbros pastangomis tautinio atgimimo sąvoka buvo, galima sakyti, reabilituota, ji netapo plačiai vartojama. Labiau paplito jai artimi terminai: "nacionalinis (tautinis) judėjimas (sąjūdis)", "nacionalinio (tautinio) išsivadavimo judėjimas".

Visi šie terminai vargu ar laikytini sinonimais, nors atskiras atvejais jų, visų pirma sąvokų "tautinis atgimimas ar pabudimas" ir "tautinis judėjimas", turinys gali sutapti. Vis dėlto aišku, kad tautinio judėjimo terminas žymi pirmučiausia tautiškai susipratusių, kaip anksčiau sakydavo, žmonių visuomeninį sąjūdį, kolektyvines, derinamas pastangas ginti ir plėtoti tautos etnokultūrinį savitumą, laiduoti tautai, kaip kolektyviniam individui, lygias teises su kitomis tautomis ir pagaliau - suverenumą. "Tautinis atgimimas", o dar labiau "tautinis pabudimas" reiškia daugiau vidinį vyksmą, t.y. vyksmą dvasios,

savimonės lygyje, nors, kai kalbama apie tautos, kaip kolektyvinio individo, atgimimą ar pabudimą, turimas omenyje etnosocialinis procesas, tautos "savyje", atsidūrusios prieš išnykimo, nutautimo ar etnokultūrinio savitumo praradimo perspektyvą, tapsmas tauta "sau", t.y. etnosocialiniu ar etnokultūriniu (tautinės mažumos atveju) organizmu, norinčiu ir galinčiu savarankiškai kurti savo likimą, apginti savo tautinę tapatybę, puoselėti ir plėtoti tautinę kultūrą. Žinoma, šis procesas vargu ar gali vykti be organizatorių, tad ir tautinis atgimimas ar pabudimas realiame visuomeniniame gyvenime reiškiasi tautinio sąjūdžio forma, tautiškai susipratusių žmonių įsijungimu į tautos kultūros darbą, į kovą dėl asmens ir tautos lygiateisiškumo ir suverenumo.

Tautinis atgimimas ir tautiniai sąjūdžiai nėra tik pavergtųjų, savo valstybingumo neturinčių, svetimųjų valdomų tautų "privilegija". Prieš etnokultūrinio savitumo, etnokultūrinės tapatybės praradimo perspektyvą istorijoje buvo atsidūrę, o ir dabar atsiduria ir savo tautinę valstybę turinčios, kitas tautas valdančios tautos, pavyzdžiui, kad ir rusai. Neabejotina, kad XIX a. daugelis rusų visuomeninių sąjūdžių kėlė į bendratautinių vertybių rangą liaudies kultūros vertybes, kovojo prieš valdančiųjų sluoksnių kultūrinį kosmopolitizmą, orientaciją į prancūziškai europietišką kultūrą, siekė sukurti savitą Rusijos etnokultūrinį ir etnopolitinį modelį. Reikalo esmės, žinoma, nekeičia ir tai, kad kai kuriems rusų visuomeniniams sąjūdziams buvo būdingas šovinizmas kitų Rusijos valdomų tautų atžvilgiu. (Beje, ar ne tokio pat tipo uždavinius ir ne taip pat šiandien bando spręsti liūdnai garsėjanti "Pamiatj"?).

Žinoma, pavergtų tautų tautiniai sąjūdžiai vyko (ir vyksta) kitokiomis politinėmis sąlygomis ir formomis. Šių sąjūdžių tendencija, anot V.Lenino, - tautinės valstybės sukūrimas ar atkūrimas. Matyt, dėl to ir šiandieninėje Lietuvos istoriografijoje tautinį sąjūdį labiau linkstama vadinti tautinio (nacionalinio) išsivadavimo judėjimu. Nors, pavyzdžiui, žinoma, kad anaipol ne visada tautinio išsivadavimo idėjos, savo suverenios ar autonominės valstybės sukūrimo (ar atkūrimo) reikalavimai tautiniame sąjūdyje reiškiami, juo labiau dominuoja. Neretai ribojamasi kova dėl tautinės - kultūrinės priespaudos likvidavimo.

Tiesa, tokių reikalavimų dominavimo laikotarpį galima laikyti pradinio, brendimo periodu ar "priešaušriu", kaip neretai vadinama istoriografijoje. Betgi, rodos, pavyzdžiui, Mažosios Lietuvos lietuvininkų judėjimas politinės brandos etapo taip ir nepasiekė, liko iš esmės etnokultūrinis tautinės mažumos sąjūdis, nors, kita vertus, tai ne įrodymas, kad šis sąjūdis neturėjo išsivaduojamojo judėjimo tendencijos... Vokietijai pralaimėjus Pirmąjį pasaulinį karą ir atsikuriant nepriklausomai tautinei Lietuvos valstybei, buvo netgi deklaruotas Mažosios Lietuvos prisijungimo prie Lietuvos reikalavimas. Bet šis reikalavimas berods nebuvo plačiai palaikomas ir pačioje, jau gausiai vokiečių kolonizuotoje, Mažojoje Lietuvoje, netgi lietuvininkų. Pastarieji, matyt, jau buvo bevirstą su vokiečių nacija asociuota (kartu vis labiau nykstančia, vokiečijančia) tautybe, o praktiškai tautine mažuma. Nors, be abejojimo, ir tai nereiškia, kad ateityje lietuvininkai negalėjo tautiškai atgimti. Juk analogiški procesai vyksta ir dabar Bretanėje, Korsikoje ir kitur...

Šiandien jau nereikia įrodinėti, kad tautinis atgimimas ir tautiniai sąjūdžiai - tik istorinės kategorijos, procesai, susiję tik su perėjimu iš feodalizmo į kapitalizmą. Akivaizdu, kad tai ir nūdienos realija. Tarybų Sąjungos tautos, įskaitant ir rusus, yra atsидūrusios sociokultūrinės ir etnokultūrinės degradacijos situacijoje. Šios situacijos socialinis - politinis ir sociokultūrinis mechanizmas tipologijos požiūriu yra analogiškas vėlyvojo, irstančio feodalizmo mechanizmui (žinoma, skiriasi konkrečiu istoriniu turiniu), - bemaž visiškai viešpataujančio socialinio sluoksnio atitrūkimas nuo liaudies, vartotojiškas, o vadinasi, ir kosmopolitinis viešpataujančio sluoksnio kultūros pobūdis. Skirtumas tik tas, kad feodalizmo laikais viešpataujančio sluoksnio socialinis elgesys buvo atvirai deklaruojamas, o dabar yra pridengtas storu socialinės ir politinės demagogijos šydu. Išėiti iš sociokultūrinės ir etnokultūrinės degradacijos situacijos įmanoma tik tautiškai atgimstant. Tiesą sakant, pertvarka ir yra tam tikrų sluoksnių tautinio pabudimo (nors kol kas bundančių vokus vis dar sunkina senos politinės ir ideologinės schemos) požymis, o sykiu ir tolesnio masinio tautinio atgimimo prielaida, sąlyga ir forma. Žinoma, forma įgaus realų socialinį turinį, virs etnosocialinės savikūros procesu tik tada, kai atsiras, bus sukurta tautinė ideologija ir jai skleisti skirtas socialinis -

politinis mechanizmas. Kol kas tai yra tik Pabaltijo tautos, nors kuriasi ir kitur. Beje, šiaandieniniai procesai TSRS daug kuo primena Renesanso epochą, renesanso "kultūrinę revoliuciją" Vakarų Europoje...

Ši epocha, kaip žinoma, buvo tik parengiamoji didelių, formacinių socialinių ir sociokultūrinių permainų, žinomų XVI - XVII a. buržuazinių revoliucijų ir reformacinių judėjimų vardais, stadija. Nors XVI - XVII a. socialinių - politinių ir sociokultūrinių sąjudžių, kilusių Vakarų Europoje, bangos atsirito ir į Vidurio Europą (jos buvo matomos ir Rytų Europoje), bet čia, kur buvo kitokia, dar feodalinė socialinė - ekonominė bazė, jų sukelti rezultatai kiti: modernūs, naujesiems laikams būdingi etnosocialiniai organizmai (į marksizmą besiorientuojančios sociologijos tradicijoje vadinami nacijomis), kuriose tarp "apačių" ir "viršūnių", tarp liaudies ir viešpataujančių sluoksnių kultūros nebūtų neperžengiamų barjerų, nesusiformavo. Socialinės - ekonominės sąlygos tokiems organizmams formuoti čia pradėjo bręsti tik nuo XVIII a. (rytiniame regiono pakraštyje, kur buvo ir Lietuva, matyt, tik nuo šio amžiaus antrosios pusės, o gal ir paskutinio trečdaliao ar ketvirčio), o visiškai subrendo regiono centre turbūt apie XIX a. vidurį, rytiniame, Rusijos valdžioje atsidadurusiame pakraštyje, kaip ir pačių rusų žemių centre, - tik į XIX a. pabaigą. Idėjinė sociokultūrinių šio laikotarpio procesų bazė formavosi antrojo sociokultūrinės "revoliucijos" Vakarų Europos etapo - Švietimo epochos - ir vėliau kilusio romantizmo idėjų poveikyje.

* * *

Dėl lietuvių tautinio atgimimo (pabudimo) pradžios, paties proceso sampratos ir etnosocialinės charakteristikos istoriografijoje esti įvairių nuomonių. Ilgą laiką vyravo, o ir dabar visiškai neatmesta nuomonė, esą lietuvių tautinio atgimimo pradžią reikia sieti su 1883 m. pradėtu leisti žurnalu "Aušra". Dar Mykolas Riomeris "Aušros" pasirodymą laikė tikrojo lietuvių atgimimo pradžia. Tiesa, jis išskyrė ir tikrojo atgimimo priešaušrį, brendimo etapą, jo pradžią įžiūrėdamas XVIII - XIX a. sandūroje. Pirmuosius tautinio atgimimo ženklus M. Riomeris įžvelgė žemaičių bajorų kultūrinėje kūryboje. Anot jo, prie lietuvių tautinio atgimimo prisidėjo ir kai kurie kultūros (aš sakyčiau - etnolingvistiniu) požūriū sulenkėję Lietuvos bajorai (K. Bogušas, L. Jucevičius,

T.Narbutas, L.Kondratovičius - Sirokomiš), tautiniu, t.y. etnosocialiniu, požiūriu dar neatitrūkę nuo Lietuvos. Socialiniu tikrojo lietuvių tautinio atgimimo pagrindu M.Riomeris laikė iš baudžiavos jungo išėjusią valstietiją, o tautinio atgimimo varikliu - iš liaudies kilusią inteligentiją. Tautinio atgimimo pabaigą jis siejo su 1905 metais, kada lietuvių tauta viešai ir atvirai deklaravo savo sieki savarankiškai, autonomiškai tvarkytis etnografinės Lietuvos teritorijoje, o lietuvių valstiečiai pabandė revoliuciniais veiksmais likviduoti carizmo įvestą tautinės sprespaudos sistemą (žr. Romer M. Litwa. Studyum o odrodzeniu narodu litewskiego. - Lwow, 1908).

Kiek kitaip į lietuvių tautinį atgimimą žiūri šiuolaikinis lenkų istorikas Ježis Ochmanskis. Jis išskiria laikotarpį nuo XIX a. pradžios iki 1863 m., laikydamas jį bajoriškuoju lietuvių atgimimo laikotarpiu - tikrojo atgimimo priešaušriu. Tačiau kaip atskirą laikotarpį J.Ochmanskis išskiria ir 1864 - 1882 m., vadindamas juos "kovos už tautinę kultūrą laikotarpiu", kuriame vadovaujantį vaidmenį atliko katalikų dvasininkija. 1883 - 1889 m., anot J.Ochmanskio, - "tikrojo Lietuvos tautinio atgimimo apraiška", bet tik 1890 - 1905 m., jo nuomone, "Lietuva atgijo kaip naujoviška buržuazinė tauta", o lietuvių "tautinis - kultūrinis" judėjimas virto "tautiniu - išsivaduojamuoju" judėjimu (žr. Ochmański J. Litewski ruch narodowo - kulturalny w XX wieku. - Białystok, 1965; Ochmański J. Historia Litwy. - Wrocław, 1982).

Nors ir tarp lietuvių tyrinėtojų buvo ir yra tokių, kurie lietuvių tautinio atgimimo, tautinio sąjūdžio istoriją pradeda nuo "Aušros", vis dėlto lietuvių istoriografijoje vyrauja nuomonė, kad lietuvių tautinio atgimimo ištakų reikia ieškoti XIX a. pradžioje, žemalčių bajorų veikloje ar vėliausiai S.Daukanto "godynėje", arba netgi XVIII a. antrojoje pusėje.

Tiesa, yra bandančių teigti, jog lietuvių tautinio atgimimo priešaušrio pradžia galima nukelti į M.Daukšos epochą. Nors etnokultūrinis - tipologinis (kultūrologinis) požiūriu toks teiginys gal ir teisingas, istoriniu - vargu. Šiaip ar taip, jeigu M.Daukšos epocha lietuvių tautinio atgimimo priešaušris, tai po jos dar sekė ištisa epocha, kurią reikėtų pavadinti tautos egzistencijos naktimi. Reikalo esmės nekeičia ir tai, kad ir "naktį" buvo dirbamas lituanistinis darbas. Mat šis darbas nebuvo ir negalėjo būti lietuvių

liaudies tautinio budinimo darbas, todėl jis ir nelaikytinas tautinio atgimimo, kaip istorinio, etnosocialinio proceso, sudėtine dalimi. Lituanistinės XVI - XIX a. pradžios tradicijos - ne daugiau nei etnokultūrinė prielaida, "lengvinanti" aplinkybė lietuvių tautiniam atgimimui prasidėti.

Nereikia abejoti, kad pirmieji tautinio pabudimo ženklai, arba, anot V.Merkio, "lietuvių nacionalinės savimones sistemingos pradinės apraiškos", pastebimos XVIII a. Mažojoje Lietuvoje, tačiau reikia turėti omenyje tai, kad čia, t.y. Mažojoje Lietuvoje, prasidėjęs tautinio (lietuvninkų) atgimimo procesas su Lietuva nebuvo "organiškai", etnosocialiniu požiūriu susijęs. Knygoje "Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas /ligi 1904 m./" esantis teiginys (p. 71 - 72) dėl Didžiąją ir Mažąją Lietuvą apėmusio lietuvių nacijos formavimosi proceso, švelniai tariant, yra abejotinas.

Lietuvių tautinio atgimimo Lietuvoje užuomazga, matyt, laikytinas XIX a. antrojo dešimtmečio pabaigoje ar trečiajame dešimtmetyje prasidėjęs etnokultūrinis sąjūdis, siekęs ne tik studijuoti krašto praeitį, liaudies kalbą, papročius, gyvenimo būdą, ne tik populiarinti valstiečių subkultūros vertybes tarp viešpataujančių sluoksnių, bet ir šviesti pačią liaudį, kovoti dėl jos socialinio, visų pirma juridinio išlaisvinimo. Žinoma, pastarųjų tikslų nebūtinai turėjo būti siekiama tiesiogiai. Galima buvo tai daryti (ir daroma) atitinkamai veikiant viešpataujančio bajorų luomo nusistatymą. Todėl ir aptariamasis etnokultūrinis, savo esme demokratinis sąjūdis bent jau baudžiavos sąlygomis (Lietuvoje iki pat 1863 m.) vyko bajoriškiosios kultūros formomis. Be abejo, ryškiausia, idėjiškai reikšmingiausia šio sąjūdžio figūra buvo S.Daukantas.

Remiantis čekų sociologo, Europos mažųjų tautų atgimimo sąjūdžių žinovo M.Hrocho pasiūlyta tautinio atgimimo raidos dvifazė schema išeity, kad aptartasis etnokultūrinis sąjūdis turėtų priklausyti - su tam tikrom išlygom - tautinio atgimimo B (antrajai) fazei, kuri prasideda tada, kai "tautinis susipratimas inteligentijos pastangomis skleidžiamas masėse ir tampa visuotiniu, nepereidamas dar į aktyvias išsivadavimo kovos formas" (Tyla A. /Rec./: M.Hroch. Die Vorkämpfer der nationalen Bewegungen bei der kleinen Völkern Europas. - Praha, 1968 // Lietuvos istorijos metraštis. 1971 metai. V., 1971. P. 143). Beje, pats

M.Hrochas lietuvių tautinio atgimimo B fazę žiūri tik nuo "Aušros". Tačiau, kaip parodė A.Tyla, čekų mokslininkas neturėjo bent kiek išsamesnės informacijos apie etnokultūrinį sąjūdį Lietuvoje iki "Aušros" ir natūralu, kad, remdamasis dominuojančia istoriografijoje tendencija, priskyre jį tautinio atgimimo A fazei. (Jai, anot M.Hrocho, būdinga: "kai grupė intelektualų uždarai ima studijuoti engiamos tautos kalbą, kultūrą, istoriją.")

Žinoma, galima rasti nemažai argumentų paremti įrodinėjimui, kad S.Daukanto laikų tautinis sąjūdis priskirtinas tautinio atgimimo A fazei, bet tokio tipo argumentais remdamiesi ne mažiau sėkmingai įrodysime, kad ir "Aušra" nebuvo B fazės pradžia. Juk tai ne liaudies masėms, ne valstietijai skirtas žurnalas. Jo tikslas - telkti inteligentiją tautos budinimo darbui, formuoti tautinę ideologiją naujomis istorinėmis, pobaudžiavinėmis, kapitalistinės raidos ir atviros, nemaskuojamos, galima sakyti, totalinės rusifikacijos sąlygomis. Valstietijai skirta, tautinio atgimimo idėjas skleidžianti periodinė spauda prasidėjo nuo "varpininkų" 1889 m. imto leisti "Ūkininko". Į šios paskirties periodikos grupę galima priskirti ir 1890 m. pradėjusią eit konservatyvią katalikišką "Žemaičių ir Lietuvos apžvalgą", tiesa, su tam tikromis išlygomis, o ypač J.Tumo - Vaižganto 1896 m. įkurtą liberalų katalikišką "Tėvynės sargą".

Nereikėtų pamiršti, kad S.Daukanto laikų etnokultūrinio sąjūdžio tam tikras, sąlyginis uždaramas išplaukė ne (ar - ne tiek) iš vidinės šio reiškinių raidos, t.y. nebrandumo, o (kiek) buvo nulemtas objektyvių istorinių sąlygų: visų pirma baudžiavos egzistavimo. Tokiomis sąlygomis viešpataujančios bajoriškos kultūros ir valstietiškos subkultūros atskirumas buvo objektyvus dalykas, ir tik bajoriškoje kultūroje galėjo subręsti (ir subrendo) supratimas, kad šį atskirumą reikia įveikti. Kaip jau buvo užsiminta, to, daukantinio, man rodos, su Žemaitijos istorinės (socialinės - ekonominės, etnosocialinės, etnopolitinės ir etnokultūrinės) raidos ypatybėmis ir tradicijomis susijusio sąjūdžio tikslas ir buvo demokratine, švietėjiška kultūrine veikla padėti įveikti tą atskirumą: sudaryti bent minimalias galimybes valstiečiams sąmoningai įsitraukti į civilizacijos, t.y. civilizuotos kultūros, procesą (rūpestis dėl pradžios mokyklų valstiečiams gimtąja kalba,

didaktinės literatūros leidimas ir pan.), ugdyti naujo istorinio tipo, istoriniu ir etniniu požiūriu savitą Lietuvos kultūrą, įtraukiant į ją valstiečių subkultūroje išlikusias vertybes (kova dėl "žemaičių - lietuvių" kalbos teisių viešajame gyvenime, folkloro rinkimas ir populiarinimas, lietuviškos savo dvasia Lietuvos praetis ir ateities vizijos puoselėjimas). Pagaliau tuo metu, dar iki baudžiavos panaikinimo, norėta leisti ir lietuvišką periodinės spaudos organą, tik caro valdžia neleido to padaryti.

Atkreiptinas dėmesys, kad ir lenkiškai kalbėjusių (lietuviškai nemokėjusių) Lietuvos bajorų kultūriniame sąjūdyje apie XIX a. vidurį išsikristalizavo srovė (jos centrine figūra laikytinas A.H.Kirkoras), kuri siekė panašų kaip ir žemaičių - lietuvių sąjūdis tikslų ir buvo linkusi su juo bendradarbiauti (žr. Kulakauskas A. "Šaka, atskilusi nuo tautos...?" // Sietynas. 1988. T.3). Galima netgi teigti, kad S.Daukanto ir A.H.Kirkoro tautinės kultūros modeliai objektyviai skyrėsi tik vidine struktūra: skirtingomis proporcijomis tarp liaudiškumo ir bajoriškumo, lietuviškumo (A.H.Kirkoro modelyje, - ir baltarusiškumo) ir lenkiškumo. Žinoma, ši išvada - hipotetinė. Ją būtų galima paneigti įrodžius, pavyzdžiui, kad S.Daukantas buvo priešiška nusiteikęs lenkų bajoriškojo tautinio išsivadavimo sąjūdžio (1831 m. ir 1863 m. sukilimų) atžvilgiu ir savo viltis bei Lietuvos ateitį siejo su rusų demokratiniu ir liberaliniu sąjūdžiu (kartu ir su rusų nacionalizmu) bei liberalinėmis permaitomis Rusijoje...

Tokie tad būtų argumentai lietuvių tautinio atgimimo B fazės pradžią nukelti į XIX a. pirmąją pusę. Žinoma, būtų sunku nubrėžti griežtą chronologinę ribą tarp tautinio atgimimo Lietuvoje A (genezės) ir B (brendimo) fazių. Matyt, galima A fazei priskirti XIX a. pirmųjų dviejų dešimtmečių "lituanistinį sąjūdį", nors, be abejojimo, ir vėlesnė lenkiškai kalbančių LDK patriotų "lituanistinė veikla" iki pat pirmosios revoliucinės situacijos laikų neišėjo iš šitos fazės. Žinoma, nepaneigsi ir to fakto, kad tarp lituanistinės veiklos dalyvių buvo ir ("grynai") lenkų bei rusų mokslo, kultūros ir politikos veikėjų.

Lietuvių atgimimas (B fazė) nesibaigė ir negalėjo baigtis baudžiavos sąlygomis. Baudžiavos panaikinimas tegalėjo pradėti baigiamąjį tautinio atgimimo etapą, kuris negalėjo baigtis anksčiau nei į visuomenės gyvenimą ateitų nauja, per

15 - 20 pobaudžiavinio gyvenimo metų subrendusi žmonių karta: ir inteligentų - tautinio sąjūdžio organizatorių bei tautinio atgimimo idėjos generuotojų; ir valstiečių - laisvų ūkininkų - potencialių tautinio atgimimo ir tautinio sąjūdžio dalyvių. Todėl nepriimtina L.Mulevičiaus išvada, pateikta knygoje "Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas /ligi 1904 metų/", esą pirmasis lietuvių nacionalinio (tautinio) judėjimo laikotarpis nuo XVIII a. paskutinio ketvirčio iki 1861 m. vadintinas "nacionaliniu atgimimu arba tiesiog kultūrinis kalbiniu laikotarpiu" (p. 259). Tiesa, iš konteksto aišku, jog autorius sąvoką "nacionalinis atgimimas" vartoja ne visai ta prasme, kuria ši sąvoka vartojama istoriografijoje. L.Mulevičiui šiuo atveju "nacionalinis atgimimas" - tik "dėl Švietimo idėjų įtakos kilęs domėjimasis lietuvių kalba ir tautosaka, Lietuvos istorija, rūpinimasis nacionaliniu švietimu ir apskritai kultūra" (ten pat). Nepagrįsta ir 1861 m. laikyti ribine, etapine data lietuvių tautinio sąjūdžio istorijoje (vidinėje). Juk socialinės - politinės ir sociokultūrinės raidos (o koks nors sąjūdis, be abejo, ne ekonominis reiškinys) sąlygos Lietuvoje esmingiau pasikeitė tik po 1863 m. sukilimo pralaimėjimo. O koks buvo sukilimo pobūdis (nevalstietiškas) ir santykis su Lietuva ir lietuvių tauta, šiandien, berods ginčų jau nekelia.

Remiantis tuo, kas išdėstyta, būtų logiška galvoti, kad tautinio atgimimo (B fazės) pabaigą būtų galima sieti su "Aušros" pasirodymu. Vis dėlto istorinė realybė neleidžia tokios išvados daryti. Kodėl? Ogi todėl, kad 1863 m. sukilimo pralaimėjimas ir po jo prasidėjusios represijos kuriam laikui pakirto ir lietuvių tautinį sąjūdį, sustabdė (arba bent jau smarkiai pristabdė) lietuvių tautinį atgimimą. M.Valančiaus vadovaujama Katalikų bažnyčios Telšių vyskupijoje (Kauno gubernijoje) nelegali kova prieš rusifikaciją, lietuviškos, daugiausia religinės, konservatyvios, katalikybės dvasia alsuojančios literatūros leidimas Rytprūsiuose ir nelegalus platinimas Lietuvoje, slapto grupinio ir naminio vaikų mokymo gimtąja kalba skatinimas ir organizavimas, žinoma, sužlugdė rusifikatorių užmačias, palaikė lietuviybę, netgi plėtė socialinę bazę tautiniam atgimimui ir sukūrė materialines - organizacines sąlygas (spaudos leidimo užsienyje ir nelegalaus platinimo Lietuvoje organizavimas ir tradicija) nelegaliam tautiniam sąjūdžiui plėtotis, tautinio budinimo darbui dirbti, bet vargu ar tai

traktuotina kaip tautinis, tautinio atgimimo sąjūdis. Mano galva, nėra pagrindo išskirti atskirą, klerikalinį lietuvių tautinio judėjimo etapą tarp 1864 ir 1880 (ar 1882) m., kaip tai daro J. Ochmanskis ir R. Vėbra (žr. Problemos. 1968. Nr. 2). Beje, ir R. Vėbra kitame savo darbe (Lietuvos katalikų dvasininkija ir visuomeninis judėjimas. XIX a. antroji pusė. V., 1968) yra įrodinėjęs, kad klerikalinė, tiksliau turbūt būtų pasakyti - katalikiška, srovė (būsimų krikščionių demokratų pirmtakas) lietuvių tautiniame sąjūdyje susiformavo tik XIX a. pabaigoje.

Su "Aušra" lietuvių tautinis sąjūdis ir tautinis atgimimas prasidėjo tarsi iš naujo. Tik jo socialinis pagrindas buvo kitas nei ikisukiliminiu laikotarpiu - bemaž grynai liaudiškas, valstietiškas. Atitinkama ir socialinė orientacija. Matyt, tai ir davė pagrindą M. Riomeriui bei J. Ochmanskiui ir kitiems su "Aušra" siekti "tikrąjį" lietuvių atgimimą, tarsi XIX a. pirmojoje pusėje vykęs atgimimo sąjūdis būtų netikras. Žinoma, tam tikras socialinis ir kultūrinis ryšys (tiesioginio kartų kontakto, perimamumo prasme) su ikisukiliminiu laikotarpiu išliko, bet jis reikšmingesnio, juo labiau lemiamo vaidmens neavaidino. Nauja socialinė - ekonominė ir kardinaliai, brutaliai pasikeitusi etnopolitinė situacija vertė atgimstantį lietuvių sąjūdį rinktis kitą nei iki 1863 m. socialinę - kultūrinę, etnokultūrinę ir etnopolitinę orientaciją. Nebeteko prasmės dėtis su lenkų tautinio išsivadavimo sąjūdžiu, nes ir pastarasis numatomoje ateityje neturėjo jokių šansų laimėti. Tuo labiau, kad caro valdžia rusinimo politiką Lietuvoje vykdė su depolonizavimo vėliava. (Ši politika carizmui trokštamų rezultatų nedavė, bet etnosocialinę Lietuvos raidą, be abejo, šiek tiek koregavo.) Lietuvių tautinis sąjūdis atgimė kaip savarankiška politinė jėga, nors devintajame dešimtmetyje konkrečių politinių - valstybinių reikalavimų ir nekėlė, ribojosi siekimu likviduoti brutaliausias tautinės sprespaudos formas, iškovoti lietuviams bent jau tokias kultūrinės raidos politines sąlygas, kokias turėjo Pabaltijo kaimynai - latviai ir estai. Lenkų politinės grupuotės, tebesilaikančios reikalavimo atkurti Lenkiją bajoriškosios Abiejų Tautų Respublikos 1772 m. sienose, pajuto, kad tautiškai bundanti Lietuva etnopolitiškai atsiriboja nuo Lenkijos, ir pradėjo priešišką kampaniją prieš lietuvių, anot jų, t.y. lenkų šovinistų, "litvomanų", tautinį sąjūdį. Kadangi lenkų politiniai ir kultūriniai sąjūdžiai turėjo socialinę bazę bei organizacines struktūras ir Lietuvoje, tai ėmė bręsti lenkų ir lietuvių konfliktas. Lietuvių sąjūdyje ir tautoje polonizacijos

pavojaus akivaizdoje stiprėjo antilenkiškos ("antišlėktiškos") nuotaikos. Nors, be abejo, "Aušros" "gadynėje" visa tai buvo tik pradinėje stadijoje. Ir lenkams, ir lietuviams didžiausią pavojų kėlė carizmo vykdoma politika.

Vadinasi, lietuvių tautinio atgimimo (B fazės) pabaigos, žinoma, sąlyginės, reikia ieškoti tik XIX a. paskutiniame dešimtmetyje, kada gerokai pagausėjo lietuviškos spaudos (nelegalios) ir tautinio atgimimo idėjos vienaip ar kitaip ėmė pasiekti tautos didumą, kada tautinis sąjūdis tapo masinis (vėlgi sąlyginai), kada išryškėjo lietuvių tautinio sąjūdžio, jau suskilusio į kelias socialines - idėjines gruputes ir sroves, valstybingumo siekis, politinių - valstybinių programų metmenys. Su šio, paskutinio praėjusio šimtmečio dešimtmečio viduriu šiuolaikinė lietuvių istoriografija linkusi sieti ir lietuvių nacijos formavimosi proceso pabaigą, be abejo, irgi sąlyginę.

Žinoma, parinkti simbolinę lietuvių tautinio atgimimo, galutinio atbudimo datą sunku ir mokslo požiūriu turbūt nereikalinga. Vis dėlto, jeigu ieškotume tokios datos, kas didaktikos ir tautinio auklėjimo požiūriu būtų prasminga, tai galima pasiūlyti 1896 m. Tais metais imamas leisti plačialajai visuomenei skirtas "Tėvynės sargas", beje, didesniu tiražu nei "Ūkininkas". Kartu gimsta moderni lietuviška katalikiška srovė, tarp Lietuvos katalikų dvasininkų atsiranda ir stiprėja sąjūdis, siekiantis pakreipti į atgimstančios Lietuvos pusę Katalikų bažnyčią, kurios tarnų ir hierarchų dauguma vis dar buvo nusiteikusi prolenkiškai arba konservatyviai - kosmopolitiškai. Šio sąjūdžio reikšmę sunku pervertinti, žinant, kokią reikšmę žmonių gyvenime tuo metu turėjo bažnyčią. Kita vertus, 1896 m. atsiranda ir lietuviška socializmo, socialdemokratijos srovė - įsikuria Lietuvos socialdemokratų partija. Taigi lietuvių visuomenėje susiformuoja beveik viso to meto politinio spektro pradmenys.

Žinoma, tai, kad "pasibaigė" lietuvių tautinis atgimimas ir susiformavo lietuvių nacija - naujesiems laikams būdinga pagrindinio taksonominio lygio etnosocialinė bendrija, siekianti būti lygiateise su kitomis pasaulio tautomis ir pati lemti savo likimą, - tuo metu nežinojo turbūt niekas, net patys lietuviai. Tai daugiau mažiau Lietuva ir jos kaimynams paaiškėjo tik 1905 metais.